

HIZTEGI HIRUKOITZA-REN KANPOKO ETA BARRUKO HISTORIAZ

Blanca Urgell

UPV/EHU-Gasteiz

0. Sarrera*

Azken hogei urteetan Larramendi izan da, eta oraindik ere bada, Euskal Filologiaren gai nagusietako bat, eragin dituen lan ugariak lekuko. Ez dago antzekorik ezer aurreko mende erdian, Koldo Mitxelena-ren ohiko salbuespenaz (1959, etab.) eta Larramendiren idazlanetako batzuen lehen ganorazko argitalpenez (Altuna 1967, Tellechea-Idigoras 1969, 1973) besterik. Garai hartan Larramendi «ia barregarri» (Villasante 1979: 128) bilakatuta zegoenez gero, data pare bat, idazlan pare bat, ideia pare bat aski bide ziren hark egina eta eragina azaltzeko. Ez zegoen, antza denez, hari buruzko ezagutza berretzeko inolako ziorik. Ikuspegia goitik behera aldatu eta ondo funtsatuta ere (Mitxelena 1983a, 1983b, 1984, Lakarra 1985, etab.), utzikeria hartatik ateratzea ez da gauetik goizerako lana: egun ere datu lorterrazak eurak ez dabilta, esateko moduan, denen ahotan.

Lan honetan hutsune horietako bat bete nahi nuke, edo betetzen hasi behinik behin, *Hiztegi Hirukoitza*-ren (hemendik aurrera *HH*) asmo eta idazketari dagokiona, hain zuzen. Zeren eta asko esan baita, zuzen zein oker, hiztegia egiteko zergatiaz, baina ezer gutxi noiz, non eta batez ere nola galderei buruz. Berez, *HH*-aren osagaiez egin dudan tesiaren (Urgell 2000) ondorioetako ildo bat da. Ikerketan zehar gaiak berak atera zuen burua, bere kabuz marraztuaz joan zen, ezbairik gabe puzzle bakar bat denari dagozkion aletxoak han eta hemen agertu arau. Ahal den zehatzena puzzlea taxutu nahi nuke, beraz, datu historikoak hiztegi barruko aztarnekin elkartuaz. Falta dituen aleak osatzeko eratu ditudan hipotesiak, geroko ikerlanen esperantzan eginak dira, aurki datu gehiago idoro eta arlor ekarriko direlakoan.

Lehen atalean, kanpoko historiari dagozkion gertakariak bildu ditut. Aurrenik, Larramendiren zioei buruz eman diren iritziak laburbiltzen dira. Apologia, gramatika eta hiztegia egitasmo bakarraren emaitzak izanik, den hura euskara aldeztzea bakarrik, edo batez ere euskara duintzea, jakintzat eman daiteke nolabaiteko hurrenkera logikoaren arabera irten zirela (§ 1.1). Datu historiko zenbait gogoratzeak, hurrenkera kronologikoa berreraikitzen lagunduko digu (§ 1.2), baina Larramendiren beraren hitzetara joaz egiaz-

* Lan hau 1/UPV/EHU 00106.130-HA-8117/2000 eta PI97/49 ikerketa proiektuen barruan kokatzen da. Datu gehienak ene tesitik jalgiak dira; etengabeko erreferentzietan ez ibiltzearren, ordea, nahiago dut irakurlea bibliografian aipatzen diren argitaratuak irakurtzera gonbidatu, baldin eta hemen egiten diren baieztapenei buruzko egiaztabideak ezagutu nahi balitu.

ko hurrenkera, oso bestelakoa, berreskura daiteke, egitasmoa eta haren bilakaera hobeto zedarritzeko moduan (§ 1.3).

Bigarrenean, hiztegi kanpoko eta barruko datuak erabiliaz, *HH*-aren letra guztien *post quem*-eko datak mugatuko dira, baita *ante quem*-eko zenbait, nahiz nahiko genukeen baino tarte zabalagoak baino ezin zehaztu.

Hirugarrenean *HH*-ko A letraren berezitasuna aurkeztuko da (§ 3.1), eta handik abiatuta *HH*-an bi hiztegi eredu daudela aldeztuko: A letrakoa, anitzez osoagoa (§ 3.2), eta gainerakoa, labur eta trinkoagoa, gaztelaniazko eruditik hurbilagoa (§ 3.3).

Laugarrenean, hiztegien osagaien sar-ordena zein izan zen jakiteko irizpide zenbait azaleratuko dira, nagusiki hiztegi barruko datuen bitartez. Atalik berri eta ausartena da, inolaz ere, baita aurrerantzean osatu beharrekoena. Hasieratxo honetan, hiztegiko sarre-ara anitzetan islatzen den hurrenkera kronologiko bat badela argudiatuko dut (§ 4.1), euskal ordainetan sarri antolakuntza-irizpide zenbaitek desitxuratu badute ere (§ 4.2); eta badela gaztelaniazko hitz familiaren euskal ordainen arteko funtsezko erlazio bat, *HH*-aren iturrien erabilera ez eze, garaia ere ezagutzeko baliagarri (§ 4.3); azkenik, ahozko datuen laguntzaz beste irizpide bat ezarriko dugu: ordaina zein euskalkitakoa den eta honen araberakoa (§ 4.4).

1. Larramendiren lanen hurrenkeraz

1.1. Hurrenkera logikoa

Larramendiren hiztegia, zein-nahi begiz eta zein-nahi asmoz begiratuta ere, euskaren historiaren gertakari garrantzitsuenetako bat dugu: argitara zen eta, beraz, askoren eskuetara iristeko gai izan zen lehen hizkuntz hiztegi orokorra da. Aldi berean, Euskal Herriko erakunde ofizial batek, Gipuzkoako Foru Aldundiak, estreinako bere gain hartu zuen halako lan baten argitalpena. Batak eta besteak mito asko apurtu bide zituzten Hego Euskal Herrian, anitzen begiak ireki eta ez gutxiren lumak askatu. Alabaina, begiek eta asmoek gertakari berari interpretapen ezberdina eman diezaiokete, jakina. Ibarrek sortu, Tovarrek (1980) irozo eta Mitxelena (1959, etab.) inork baino biziago margotu zuen irudiaren arabera, Larramendi euskara aldeztu beharrez aritu zen apologista zen nagusiki. Garbizalekeriaren aita, euskaraz ezer gutxi idatzi zuena, kanpora begira aritu diren ustezko euskaltzaleen aurrena. Eta, apologista gisa, ezer berririk ekarri ez zuena, gainerakoak baino eztabaidazale, jostalari eta erakargarriago izatea baino. Haren oinarrizko idazlana, hortaz, lehen argitaratua izango litzateke, *De la Antigüedad...* (1729), bertan garatu baitzuen gero hiztegiaren hitzaurrean errepikatu eta *ad nauseam* zabaldu zuen apologia. Marka guztiak hautsi nahi soilez —ezina egina bihurtu nahiz— idatzi omen zuen gramatika harrezkero, eta etimologia zoroz eta gezurrezko hitz berriz betetako hiztegi bat egitera ere iritsi zen, euskararen etsaiei iruzur eta iseka egitearren.

Lakarrak (1985, etab.) erraz frogatu du, aldiz, irudia makurra dela, Arana-Goiriren ispiluan begiratuaz beste zuribiderik gabekoa, Larramendi eta haren segiziokoen esanei entzungor egiteaz gainera, hizkuntzen garaiko gorabeherekiko erkaketarik azalekoenak ere gezurtatzen baitu. Berak iradoki du ezen, baldin eta hizkuntzaren apologia soilik egin nahi izan balu, aski egin zukeela *De la Antigüedad...* idatziaz, aitzindariak egin bezalaxe. Apologiak gure artean bestetan baino ospe txarragoa daramanez gero, komeni da gogoratzea orduan gramatikak eta hiztegiak apologiaren eskutik etorri ohi zirela hartara

jarri ziren Europako hizkuntza guztietan. Ikus bestela, *Diccionario de Autoridades*-en hitzaurrea buru-burutik nola hasten den:

El principal fin que tuvo la Real Academia Española para su formación, fue hacer un Diccionario copioso y exacto, en que se viesse la grandeza y poder de la Lengua, la hermosura y fecundidad de sus voces, y que ninguna otra excede en elegancia, frases y pureza: siendo capaz de expressarse en ella con la mayor energía todo lo que se pudiere hacer con las Lenguas más principales, en que han florecido las Ciencias y las Artes: pues entre las Lenguas vivas es la Española, sin la menor duda, una de las más compendiosas y expresivas, como se reconoce en los Poetas Cómicos y Lyricos, a cuya viveza no ha podido llegar Nación alguna: y en lo elegante y pura es una de las más primorosas de Europa, y tan fecunda, que se hallan en ella, entre otras obras de singular artificio, cinco Novelas de bastante cuerpo, compuestas con tal especialidad, que en cada una de ellas en todas las voces que en si contienen, falta una de las cinco vocales: lo que hasta ahora no hemos visto executado en otro Idioma (*DAut* 1726: i).

Ia bi mende eta erdi igaro dira Nebrixak bere gramatikaren hitzaurrean Inperioa zela eta jaulkitako hitz ezagunetatik. Eta, halere, horra hor hizkuntzaren apologia. Zenbat beharrago ez ote, bada, oraindik frogatzekoak frogatzeko zituen euskararen alde? Zeren eta orduan latin, greko eta hebraieraz gainerako edozein hizkuntza basatatzat joa izateko arriskuan baitzegoen, eta ez bakarrik, orain bezala, jende ezjakin edo maltzurren artean, baizik eta ororen ustetan. Zeinek bere garaian frogatu behar izan zuten, bada, ez zirela hitzunen harremanak bideratzeko ozta-ozta balio zuten harmonia eta araurik gabeko hots anabasak. Ezer jaso edo landurik adierazteko eskubidea lortzeko, kultura hartzaile eta igorle izan ahal izateko, lehenik sinetsi egin behar zen, eta besteei sinetsarazi, norberaren mintzoa hartarako gai eta duin zela (Lakarra 1985: 17-21). Ildo honetatik, euskarara aldeztu eta goratu beharra garbi bazekusan ere, Larramendik agerian bere lanen erabilgarritasuna ipini zuen edozein arduraren gainetik:

El impulso que me hizo empeñar en estudio tan espinoso, no fue sola la pasión de ennoblecer e ilustrar nuestra Lengua, y por este lado acreditar a la Patria. Fue otro mayor y más propio de mi carácter, y consiste en el gran bien y utilidad que espero se ha de seguir a todo el País del Bascuenze. Allí es necesaria esta Lengua, sirviendo muy poco el Romance... (*Imposible Vencido*-ren hitzaurrean).

Eta erabilgarritasuna da, halaber, Frai Bartholome de Galarza hiztegiaren onirizpen-gileak azpimarratzen duena:

Por fin el Reverendísimo Padre Maestro Larramendi es el primero y único (yo a lo menos no tengo noticia de otro) que venció imposible imaginado de los Estraños, de que nuestra Lengua Bascongada tuviese o pudiese tener conjugaciones; lo que manifestó por obra en el Arte del Bascuenze que años hace dio a luz; y en que todo curioso avrá observado los varios modos (muchos más que el Castellano) que tiene de conjugar todo verbo activo y neutro el Bascuenze, y assimismo el método admirable de formar verbos y tiempos. Ahora en esta última Obra suya del *Diccionario* descubrió el Author los fondos y quilates del Bascuenze, y acabó de vencer del todo el imposible expressado; por lo que es acreedor a que todos los Bascongados le demos muchas gracias, por haverse empleado en Obra de tanto útil para la Nación (ap. Larramendi 1745: [8]).

Larramendik aski ondo ezagutzen zituen inguruko hizkuntzen gorabeherak, hizkuntza klasikoekin aberastasun eta malgutasunean, denetarakotasunean —eta idazleen lumetan beste herritarren buruetan— berdintzeko egiten ari ziren ahaleginak:

Todas las Naciones andan muy solícitas en pulir sus Lenguas: cortan, añaden, mudan, con una faena mayor que la de un Astillero. La Italia tiene su Crusca; la Francia su Academia de París; la España su Academia de Madrid (Larramendi 1728: 7).

Eta euskararentzat berak bakarrik, «sin Academias, sin assambleas y de primera mano» (*ibid.*) zama hartzea erabaki zuen. Apologia, gramatika eta hiztegia, hiru lanak hizkuntza gaitzeko egitasmo handinahi honen zatiak baino ez dira: hirurak bata bestearen hurren atera ziren, batak bestea sustaturik. Apologia, euskararen aldeko bonbardaketa teorikoa, egitasmoaren aurkezpena da; gramatika eta hiztegia, berriz, hura gauzatzaren hasteko oinarrizko baliabideak (Lakarra 1985: 17-21 eta 41-45).

1.2. Larramendiren lanen hurrenkera kronologikoa

Hirurak, beraz, asmo berarekin izan ziren eginak, baina ez, bistan da, hirurak aldi berean. Izan ere, egileak kontatzen duenaren arabera, hiztegi baten irakurketak (1726tik aurrera ateratzen hasi zen Espainiako Akademiaren *Diccionario de Autoridades*) bultzatu zuen euskararen gainean lan egitera eta are bestek ezinezkotzat zeukaten lana («Si llaman imposible a una gran dificultad, la confieso desde luego» zioen *Imposible Vencido*ren hitzaurrean) bere gain hartzera:

Apenas el año pasado salió el primer tomo de su Diccionario, quando le leí todo en pocas semanas a hecho, como dicen; venciendo por el cariño de mi Bascuenze un trabajo tan poco jugoso y tan desapacible, como lleva de suyo este linage de lectura (Larramendi 1728: 32).

Y si en este Tratadito estoy de mal humor con el Diccionario es solamente por el sentimiento justo que nos da a los Bascongados, en hazer tan poco caudal del Bascuenze... (*ib.* 2-3).

...más quieren emparentar sus voces Castellanas con Alarbes, Turcos, Moros y Judíos, que con los Bascongados (*ib.* 36).

Ezin ziurtatu 1726 baino lehenagoko urratsik eman gabekoa zenik; egiatan, irakurketa «tan poco jugosa y tan desapacible» batean aritzeak berak Larramendiren interesa ohikoaz gainekoa zela adieraz lezake. Patxi Altunak adeitsuki azaldu didanez (xehetasun gehiagotarako, ik. Altuna 1992), 1721. urtera arte nekez atera zitekeen Lagundiak ezartzen zizkion eginbehar estuetatik; baina ordutik aurrera, aita agurgarri bilakatua zenez gero, bazukeen nahi zuena egiteko betarik. Honetaz dena dela, interes haren lehen fruituak *De la Antigüedad y Universalidad del Bascuenze en España* (1728) eta *El Imposible Vencido. Arte de la Lengua Vascongada* (1729) ditugu, Akademiaren hiztegia ezagutu eta berehalakoan onduak. Urteak igaroko ziren, tartean Valladoliden irakasle (1728-1730), Baionan Mariana de Neoburgoren aitortzaile (1730-1733) eta azkenean Loiolan bere gogoz baztertua zela, hiztegiari bukaera ematera iristerako. Frai Bartholome de Galarzak hauxe diosku:

Es Obra que le ha costado al laborioso Escritor mucho afán y trabajo, y a no estar libre de las tareas Scholasticas, retirado años ha en el Sagrado e Ilustre Santuario de Loyola, creo huviera desistido del empeño (1745: [9]).

Hiztegia kalera zeneko, egilea jadanik aski heldua zen (55 urte inguru), eta lan honetan urte luzeak emana: Gipuzkoari egin eskaintzan «fruto de un prolixo estudio y tarea de muchos años» izan zela diosku. 1745ean argitaratu bazen ere, 1743aren amaieran

bukatuta zegoen, Galarzaren onirizpenak, urte hartako abenduaren 28an izenpetua, erakusten digun bezala; hitzaurrea, dena den, 1742an zehar idatzi bide zuen (cf. «...tiene de antigüedad casi los 1742 años en que estamos», 1745: lxiii) eta badirudi, beraz, hiztegiaren gorputza ordurako bukatzeaz bederen behar zukeela.

1744ko apirilaren 16an iritsi zuen erregearen baimena, eta apiriletik irailera bitartean egilea Donostian aurkitzen dugu, argitalpen lanetan (*Autobiografía* 30, 33. oh.). Ez zen makala izango hiztegi honek argitaratzaileari eskatu zion lana, batzaz beste urte bete-koa, irudiz: erregearen aginduz originala eta inprimatua erkatu behar izan zituen Zuzentzaile Orokorrak 1745eko uztailaren 15ean izenpetu zuen bere lana.

Honek esan nahiko luke, bide batez, *Eranskin*-eko iturriak 1742-1743 tartean agertuaz joan zirela, lehenik Harriet (1741ean argitaratua), oraindik hiztegiaren sartzeko ahallegina egin baitzuen, eta gero gerokoak, pilatu ahala eransketaren zaila eta *Erans* egin beharra nabarmenagoa eginez.

Folio tamainako 828 orrialdeko hiztegi bat ontzeak denbora asko kentzen du: konparabide batera, Azkueren 15 urteak edo Plazido Mujikaren 14ak gogora daitezke. Pentsatzekoa da, beraz, Larramendik 1729-1742 tarteko hamahiru urteak hartan eman zituela, ederki eman ere, bestelako lanak ez baitzituen falta.

1745etik aurrera, dakigularik, ez zuen beste lanik egin, euskararen defentsa, deskribaketa eta gaurkotzeari dagokionik, hiztegia alderantzizko hurrenkeran jartzen hastea (cf. Altuna 1967) ez bada. Honegatik jakintzat eman dezakegu, laburbilduz, egitasmo hark 1726 eta 1745 bitartean lanpeturik eduki zuela. Apologia, gramatika eta hiztegia lirake, hurrenez hurren, egitasmoaren emaitzak, zentzuzkoa baita hasieratik hasia, lan labur eta oinarritzkoenetatik, alegia.

1.3. Larramendiren lanen egiazko hurrenkerak

Gauzak ez ziren hala pentsatu, ordea, eta hala irten baziren, behar eta ahalei egokitzeko Larramendiren gaitasunari egotzi behar diogu. Jakina da —berak esanda— apologi liburua gramatikaren ondoren idatzi zuela, bere burua azalpenak ematera behartuta ikusirik:

Estoí para dar a luz un Arte de la Lengua Bascongada; y porque preveo crisis y resultas, quiero prevenirlas con este escrito. Así será menor el volumen del Arte... (Larramendi 1728: 1).

Egiazki, Larramendi koherenteago izan zen, orain artean esanak dirudiena baino, berak dioenari kasu emateak erakutsiko digun bezala. Zeren eta egitasmoaren bilakaera urratsez urrats deskribatuta utzi baitzuen hiztegiaren hitzaurrean, adierazgarriki «De la gran dificultad que he tenido en componer este Diccionario» (1745: li-liv) deitu zuen atalean. Honen eta bestelakoan laguntzaz, bilakaera hura berreraikitzekeo paradan gaude orain, beraz.

Ziurrenik uste izan behar dugu Larramendi aurretiaz euskaltzaituta zegoela, jadanik Penintsulako hizkuntz historiari buruzko eta euskarari buruzko liburu zenbait ezagutzen zituela: demagun, Oihenart eta Garibai, Mariana eta Morales. *Diccionario de Autoridades*-en (hemendik aurrera *DAu*) argitalpena sekulako jazoera izan bide zen orduan Larramendi murgiltzen zen giro jasoan, baina aurrez garatutako sentiberatasun horrek bakarrik azalduko luke, nik uste, etimologietan akademikoek euskara bazter utzi zutela ikusteak halaxe mindu izana.

Erantzun behar eta, lehen-lehengo asmoa hiztegi bat ontzea izan zen, bada. Baina erantzun naturala, etimologiek mindu baitzuten, etimologi hiztegia egitea zatekeen. Lehenengo bulkada honen ondorioa, *De la Antigüedad*-eko «De las Etimologías de las voces castellanas» izeneko atala (1728: 36-81) dugu, *DAut*-en etimologiak eztabaidatuaz egin zuen etimologi hiztegi saio luze xamarra (A-C letrak), Oihenarten *Notitia*-ko etimologi zerrendaren ereduari hertsiki jarraikiaz eratua, honen etimologigaietako anitz gordetzen dituen eta *HH*-ko etimologia askoren oinarrian dagoena (Ramos 1994). Dena dela, hizkuntz hiztegi orokorra egiteko asmoa hasieratik hantxe zegoen, *Imposible Vencido*-aren hitzaurrean iragarri zuen bezala:

Pero aviendo ya Arte con método y reglas fixas, y luego Diccionario, que siendo Dios servido se dará también a la luz pública...

Asmo honekin, bere burua gaztelaniaz janzteari ekin zion eta, besteak beste, *DAut* osoa irakurtzeari, hitzez hitz eta astiro, haren edukiaz eta antolakuntzaz —alegia, hizkuntzaz ez eze, hiztegitintzaz ere— jabetzeko (1745: lii). Lan hau bukatuta, erdal hitzei euskal ordaina emateko garaia zetorren, baina ezin gaudituzko zeritzen oztopoekin aurkitu zen: ez zegoen hiztegirik, ez ia libururik, ez eta edonolako eskuizkriburik, hiztegi-rako gida edota gaia eskaini liezaiokeunik. Autoritate hiztegi aberats hark hitzik gabe utzi bide zuen une batez, ia sekula idatzi gabeko hizkuntza baten hiztegia egin nahi zuen ausarta (*ibid.*).

Asmoa, beraz, gorde egin behar izan zuen. Ez horregatik desalaitu, berak esango zutekeen bezala. Lana goitik ezin bazen, behetik hasiko zuen: «...venciendo cien dificultades y repugnancias» (*ibid.*), hasi zen bere burua euskaraz janzten, lehen gipuzkeraz, gero beste euskalkiez, gramatika ontzeko gai izan arte. Honi sekulako garrantzia ematen zion Larramendik: besterik ezean, hizkuntzaren egiturak, baliabideak, ezagutu gabe, nola egin hiztegia?

Tarteko lan honen begibistako etekinak gramatika eta apologia izan ziren; baina bi lanotan hiztegiaren asmoari dagozkion zutabeak ezarri zituen: Batetik, gramatikan (1729) islatu zuen euskarazko ikasketen fruitua, nahiz hitz eraketari buruzko ia guztia hiztegi-rako utzi. Izan ere, nabarmena da hiztegia egingo zuela ez eze, nola egingo zuen ere bazekiela, gutxi gorabehera behintzat, «Formación de los nombres substantivos y adjetivos» atalaren bukaeran dioenak adierazten digunez:

Dexo algunos otros modos de formación en los nombres verbales, que se pondrán en el Diccionario: pues para el fin de que conozcan todos quán regular y oportunamente forma sus derivados el Bascuenze, bastan éstos (Larramendi 1729: 268).

Bestetik, *De la Antigüedad*...-en lexiko aberastasunari buruzko, euskararen historiari buruzko eta euskal hitzen izaera eta egoerari buruzko teoria trinkoak garatu zituen, «El Bascuenze es Lengua más rica y copiosa que otras muchas» atalean (1728: 117-125) batetik bat, hiztegiaren hitzaurrean errepikatuko zituen ataletako batean, hain zuzen. Bertan, hartarako begiak dituenarentzat, hiztegi egitasmoaren oinarria agertzen da zirribor-ratua: zerez osatuko zen eta oro har euskara nola aberastuko zen, alegia.

Harik eta hiztegia amaitu arte, Larramendi euskal liburuak biltzen eta galdeketak egiten aritu zen (1745: lii-liiii). Baionako egotaldia (1730-1733) bereziki emankorra izan bide zen, Iparraldeko literatura ia guztia (zubererazkoa izan ezik) ezagutzeko eta, dudarik gabe, eskualde hartako euskararen trebatzeko aukera eman baitzion.

Loiolara iristeak (1734) ondorio garrantzitsuak izan bide zituen hiztegiaren idazketan. Idazketa jarraia egiteko beta aurkitu zukeen, Galarzak iradoki digunez, eta baliteke, aurrerago ikusiko dugun bezala, honek oraindik islapen handiagoa izatea hiztegian. Berbat, ahozko galdeketak egiteko —baita berregiteko ere— aukera handiagoa izan zuen, lehenengoz ingurune erabat euskaldunean murgiltzen baitzen; honek berekin dakar, dudarik gabe, hiztegian ahozko material gehiago sartu ahal izatea, baita material hori hizkeren aldetik nabarragoa izatea ere, apika.

2. Hiztegiaren idazketa data batzuk

Demagun hiztegiaren idazketari, nolabaiteko jarraitasunaz bederen, 1729tik aurrera ekin ziola, gorago ezarri bezala. Ondoko hamahiru-hamalau urteak ezinbestean *DAut*-en sei liburukiak atera zireneko urteen arabera mugatu beharrekoak dira, bada, *HH* bururen buru haren ereduaren gainean gauzatu baitzuen:

Larramendi	<i>DAut</i>
Valladoliden (1728-1730)	A-B (1726) C (1729)
Baionan (1730-1733)	D-F (1732)
Loiolan (1734tik aurrera)	G-Ñ (1734) O-R (1737) S-Z (1739)

Nahiz gutxi izan ez, erkaketa honek *HH*-aren letra bakoitza datatzeko *post quem*-eko urtea baino ez digu eskaintzen. Idazketa jarraia izan bazen, dena dela, A-n hasi eta Z-n buka, beherago aldeztuko dudan legez, baliteke hiztegiaren zati bat Loiolara baino lehenagoko astialdian idaztea; berriz, agerian dago gainerakoa Loiolan egina dela: gutxienez G letrarik aurrerakoa, orotara 446 or. 828tik. Gehixeago ere zehatz daiteke, baina ez askoz gehiago oraingoz, hiztegi barruko datuetan oinarriturik: A, B eta C letrak 1739 baino lehen eginak dira, ziur aski nahikoa lehenago. Gaztelaniazko grafian aurkitu ditut A, B (1726) eta C (1729) letrak osatzerakoan oraindik *DAut*-en V eta Z letrak (1739) ezagutzen ez zituelako froga argiak eta, beraz, hiru letra haiek idatzi zitueneko *ad quem* eta *post quem*-eko mugak.

Adibide bat baino ez, -k eskaintzen diguna. Larramendik euskal etimologia zeukaten gaztelaniazko hitzak z idazteko joera izan zuen. Hau dela eta, batzuetan *DAut*-en <v>dun sarrerari aurrea hartu zion, sarrera arrunta letrari dagokion lekuan eginez, eta <v>arenean bidalketa-deia bakarrik utziaz:

(1) AVIAR.	< lat. <i>via</i>	Abiar...	< eusk. <i>abiatu</i>
		Aviar, véase <i>abiar</i> .	
		Avío, vease <i>abiar</i> .	
VASCONGADO.		Bascuence...	< eusk. <i>baso</i>
VASCUENCE.		Bascongados...	
		Vascuence, vascongado, véase <i>bascuence</i> .	

Halaz ere, badira euskal etimologia izan arren sarrera berririk eragin ez duten hainbat hitz: VA-VE zatian 25 etimologiadunetatik lauk soilik daukate oihartzunik B letrari, eta salbuespenik gabe *DAur*-en oharkabeko bikoizketak (*barar* eta *varar*, *baya* eta *vaya*) edo bidalketa-deiak (*berriandez*, *beta*) egoteari zor zaizkio. Inolaz ere, Larramendik B eta V zein bere aldetik eratu zituen, elkarren datuak erkatu gabe.

3. *HH*-aren barruko hiztegi eredu ezberdinak

3.1. A letraren berezitasuna

Letra honetan somatzen diren ezberdintasunen arabera, badirudi hiztegiak gutxie-nez bi idaztaldi izan zituela: A letra osoa, edo haren zati handi xamar bat, eta gainerakoa. Honetan oinarrituta, bi hiztegi eredu daudela aldeztuko dut. Egiatan ezerk ez du adierazten etena non dagoen, ezpada ezaugarri multzo batek A letrari zehar daukan pixkanakako bilakabideak. Ziurrenik honek adierazten du denboran zehar hiztegi-gilearen irizpideak aldatuaz joan zirela, gogoko hiztegi eredu erdietsi arte.

Hamaika ezaugarri bereizten dute A letra, baina nabariena, hasieran behintzat, alfabetatzeari dagokio. Adibide modura baliagarri izan daiteke, beraz, haren ezberdintasuna frogatzeko. A letrari alfabeto hurrenkeraren aurkako desbideratzeen kopurua neurritz gainerakoa da: A ez diren letrari orrialdeen %41ean bakarrik agertzen da baten bat, eta orrialdeko bat baino ez da izan ohi. A-n, ostera, desbideratzeak orrialdeen %80an agertzen dira, eta hauetatik %61 batetik gorakoa da orrialdeko. Alabaina, A letra luzea da, orotara 122 orrialdekoa. Eta desbideratzeen gutxitzean mailakatze bat dago A-n zehar. Hona bertan aztertutako sei laginetan erdietsitako desbideratze kopuruak:

- (2) A1 eta A2: orrialdeen %100ean, batekoak %10ean
 A3 eta A4: %80an, batekoak %25ean
 A5 eta A6: %60an, batekoak %30ean

Mailakatze hau AZ-rekin batera zeharo eteten da: B-tik aurrera desbideratzeen kopurua eta banaketa egonkorra da. Badirudi hasiera batean ereduak urrunago zegokeen hiztegi bat egiten hasi zela, eta haren ezaugarrietatik bat alfabeto hurrenkerari familia-kako antolakuntza nagusitzea dela, garaiko hainbat hiztegitan bezalaxe. Halaz ere, une batetik aurrera joera etimologiko hau ahulduaz doa eta B-tik aurrera bederen, arrastoren batek badirau ere, hiztegia definitzerakoan hutsaren hurrengo gertatzen.

3.2. Hasierako hiztegia

Egitasmo orokorrean bezala, hiztegi egitasmoan ere hasieran handinahi agertzen zaigu Larramendi, baina, aldi berean, hasierako eskakizunak durduzatu gabe murriztu zitzaizkeen gizon modura. Izan ere, bi idaztaldi ez eze, bi hiztegi mota biltzen ditu *HH*-ak bere azken itxuran: A letra eta B-tik aurrerakoa, gaingiroki esanda.

A letrari batzuek orrialdeko sarrera gutxiago daude eta, hortaz, sarrerak luzeagoak dira gero baino. Honek berehala iradokitzen du sarreraren edukia bera ere ezberdina izango dela alde batetik edo bestetik. Hasierako asmoaren argazkia atera dezagun, bada, aurrerantzean gehiago zehazteko gaia izango bada ere.

Lehen asmoko hiztegi hartan, hiztegitik *DAut* inspirazio iturri gisara bakarrik hartuko zukeen, bertako hitzak irakurrita burura zetorkion guztia bilduaz, hurrenkerari gehiegi begiratu gabe, eta kupidarik gabe nahi adina kendu zein erantsiaz. Erka ditza-gun bi hiztegien nomenklaturak AB-tik hasita ABAL-en bukaera arte. Hurrenkera *DAut*-ekoa da, eta zenbakiak adierazten dute *HH*-an sarrerak betetzen duen lekua:

(3)	<i>DAut</i>	<i>HH</i>
	ABA	1 Aba
	ABABOL	2 Ababol hierba
	ABACERIA	3 Abaceria
	—	4 Abaceria, por pescaderia
	ABACERO	5 Abacero
	—	6 Abacero, por carnicero
	ABACIAL	—
	ABACO	—
	—	7 Abad, significa Padre, <i>aita</i> ; significa el primero, <i>lembicicoa</i> , <i>lénena</i> , <i>lénengoa</i> ; significa el mayor, <i>nagusia</i> , <i>aundiéna</i> . Lat...
	ABAD	8 Abad
	ABAD	—
	ABAD	—
	ABAD	—
	ABAD	—
	ABAD	—
	ABAD	—
	ABADA	12 Abada
	ABADEJO	13 Abadejo
	ABADEJO	15 Abadejo
	ABADEJO	14 Abadejo
	ABADENGO	—
	ABADENGO	—
	ABADES	16 Abades
	ABADESSA	9 Abadesa
	ABADESSA	—
	ABADIA	10 Abadia
	ABADIA	11 Abadia
	ABAHAR. Véase Avahar.	17 Abahar, avahar, viene del Bascuence
	—	18 Abahar
	—	19 Abahadas tropas
	—	20 Abajar, véase abaxar.
	ABALADO	21 Abalado
	ABALANZAR	—
	ABALANZAR	—
	ABALANZARSE	25 Abalanzarse
	ABALANZADO	—

ABALGAR	22 Abalgar
ABALLAR	23 Aballar
ABALLAR	24 Aballar
ABALORIO	26 Abalorio

Alfabeto hurrenkeraren azpiko antolakuntza nagusia familiakakoa izango zen (cf. *abad-abadesa-abadia* segida goian), eta familiaren barruan adierakakoa, euskal ordainak eroasoago jartzeko moduan:

- (4) Abonar el tiempo
 Abonar, dar por bueno *ontzatu...*
 Abonado assi *ontzatu...*
 Abono, en este sentido *ontzatea*
 Abonado en hacienda
 Abondamiento
 Abondo
 Abonar, salir por fiador
 Abono de tierras
 Abono assí, en particular de fiemo... *cimaurra...*
 Abonar assí *cimaurtu...*
 Abonado assí *cimaurtua...*
 Abonador assí *cimaurlea...*

Eratorpen ahalbideak familia hauen barruan azken muturreraino eramango ziren, erator oinarri guztiak atzizki guztiekin konbinatuaz, euskarak eskain zitzakeen ordain guzti-guztiak jasotzeko asmoz:

- (5) Abundancia, *ïoria, iyoria, ïoritasuna, iyoritasuna, ugaría, ugaritasuna, naroa, narotasuna, francotasuna.*
 Abundante, *ïoritsua, ugaritsua, narotsua.* Item *ïoria, ugaría, naroa.*
 Abundantemente, *ïoriro, ugariro, naroro; ïoriqui, ugariqui, naroquei.* Item *ïori, ugari, naro.*

Bestela, osotasun horretara iristeko eman beharreko urratsak agerian jarriko ziren, egin daitezkeen konbinazio guztien adibideak emanaz, eta irakurlea gainerakoak betetzera «etabar»-en bitartez gonbidatuaz:

- (6) Aceña, (...) *errotá, igara, bolua.*
 Aceñero, *errotaria, errotazaya, &c.*
 Adelantarse, *aurreratzea, aurratzea, aitzinatzea.*
 Amigo de adelantarse, *aurreracorra, aurracorra, aitzinacorra, aurreracoia, &c.*

Sarrera bakoitza, euskal ordainen erabilera azal zezaketen edozein motatako argibideez osatuta egongo zen: gutxieneko kontuan adibideak (7a) eta, behar izatekotan, oharak ere ugari (7b):

- (7a) Abonar, dar por bueno, *ontzatuí, ontzát emán.* Lat. Probo, as; approbo, as. Le abonó en cuentas aquel dinero, *ontzatu cion cóntuetan diru hurá, ontzát artu cion.* No ha menester que le abonen, *estu ñoren ontzateren bearric.* Abonar demasiado, *oneguitu, oneguitzat eman.*

(7b) Abominar, tener horror, aborrecer y ofenderse mucho de una cosa, *nazcatu*, *nagatu*¹. Lat...

¹ *Nazcatu*, *nagatu* significa mover la ofensión y aborrecimiento, y esso lo haze el objeto; y por esso para dezir que abomino el pecado, no diré *nazcatzen det pecatua*, sino *nazcatzen nau pecatuác*; abomino la porquería, *nascatzen nau urdaqueriac*. También dezimos bien en la passiva, *nazcatzen naiz pecatuáz*, *urdaqueriaz*...

Azkenik, hiztegi hark grafia kontuetan *DAut* gaintutuko zuen, edozein irakurleren zalantza ortografikoak konpontzeko moduko sarbideak eskainiko baitzituzkeen: <h>-rekin eta gabe (*abil* eta *habil*, *acina* eta *hacina*...), <v> zein rekin (*aberia* eta *averia*, *abiar* eta *aviar*...), etab. Dakusgunez, A letrak islatzen duen hiztegia erabat exhaustiboa eta erabat pedagogikoa da, eta halaxe jarraitzera ereduarekin zerikusi gutxi izango zuen hiztegia zatekeen. Ezin esan gabe utzi honek daukan garrantzia, hitza A letran egon edo bestean egon, eta honen arabera gauzak zeharo ezberdinak izan baitaitezke.

3.3. Geroko hiztegia

Bigarren zatia hastapenei nabarmenki gailentzen zaie, tamainaz baino ez bada ere, eta *HH*-aren izaera nagusia eratzen.

Datez dakigunaren arabera, hiztegiaren erdia baino zertxobait gehiago nahitaez Loiolan egina da. Halere, ez dago muga honetan ezertxo ere, Larramendiren bizimoduaren aldaketa handi hura islatzen duenik. Beraz, gehiegi okertzeko arriskurik gabe, pentsa dezakegu hiztegi egitasmo eta idazketaren aldaketa erabateko hau bertaratzearekin lotuta dagokeela. Jadanik ikusi dugu Galarzak honi egotzen ziola hiztegia amaitu ahal izana, han bestelako lanek kentzen zioten denbora, guztia edo zati handiago bat behinik behin, hiztegirako erabil baitzezakeen.

Gure hipotesia zuzena bada, Loiolan lanean bilduta egoteko beta aurkitu zuen, eta honek begietaratu bide zion, hartutako bideari jarraituz gero ez zela hiztegia sekula bukatzeko gauza izango. Hortaz, egitasmoa errazago burutzeko, egingarriago bilakatzeko modua bilatu zuen, *DAut*-en ereduari atxikiago lan eginez eta euskararen aldetik gutxieneko zeritzana baino ez emanaz, batik bat.

Hiztegiaren alde honetan sarrerak uniformeago dira, dudarik gabe idazketa jarriaren ondorioz. Eta badirudi idazketa nagusiki lineala izan zela, hasi eta buka, atzera begiratu gabe egindakoa, ahalik eta azkarrena bukatu beharrez. Esate baterako, nahiz familiako sarreretako ordainen arteko erlazioa familiakide urrunetara irits daitekeen, batzuetan ez dago adostasunik hiztegiaren bi liburukien artean. *Entre*- aurrizkidun hitzetan, adibidez, *entrejuntar*-en hasi eta ondoko sarrera guztietan behin ere ez dago egokitasunik —nabarmenez gainera— hemengo ordainak osatzeko erabili eta *entre*-gabeko sarreretan aurkezten dituen ordainen artean (8b), E letraren aurreko sarrerekin erabatekoa (betiere lehen ordaina hartuaz) dagoen bitartean (8a):

(8a) Entreatrir, <i>erdidiqui</i> .	Abrir qualquiera cosa, <i>idiqui</i> , <i>zabaldu</i> ,
Entrecano, <i>erdiurdindua</i>	Cano, <i>urdindua</i> , <i>zuritua</i> [irequi.
Entrecejo, <i>becintartea</i> .	Ceja, <i>becinta</i> , <i>bepurua</i> .
Entrecoger, <i>artatzitu</i> .	Coger al que se escapa, <i>atzitu</i> , <i>atzeman</i> .

dugunez, baina C letran honi ere uko egin zion, Z-ra bidaltzen zuten deiak zeuden-zeudenean utziaz:

- (13) «Celador, véase *zelador*». «Celar con zelo, véase *zelar*». «Cenith, véase *zenith*». «Cequí, véase *zequí*». «Cizaña, véase *zizaña*».

Euskal ordainetan ere osotasun nahia alde batera utzi behar izan zuen. Adierakako antolakuntzari eutsi egin zion, eratorpen automatikoak hiztegi guztian zehar funtzionatzen baitu, baina lehen ez bezala, *DAut*-en hutsuneak betetzeko gogo berezirik gabe, hots, gehienetan euskarazkoak sartzeko gaztelaniazko eratorriak-eta erantsi gabe, *-dor* atzizkidunak (egiatan, *-tzaille* atzizkidunak, noski) emendatzeko hasierako joera handia gero ia erabat eteteak sumarazten duen bezala:

- (14) abatanador, abatidor, abollador, abultador, acallador, acanalador, acañoneador, acaudalador, acendrador, acepillador, acerador, achicador, achicharrador...

Eratortza, erregularra izateaz gainera, exhaustiboa da A letran, jadanik esan dudanez, baina hiztegiaren aurrera ahala selektiboa izaten da: oinarriak eta atzizkiak aldiratzera mugatu zen, edota oinarri batzuk bakarrik eratortera. Beharrak hartarata, irakurle zuhurraren baitan utzi bide zuen litezkeen bestelako konbinazioak nahi izanez gero gauzatzea. Eta, azkenik, alde batera utzi behar izan zituen A letraren hasieran erruz eskaintzen zituen adibide eta iruzkinak. Aditz jokoa, esaterako, adibide edo ohar zehatzekin azaldu beharrean, A letran bezala (7), konbentzioz egiten da, berez iragangaitzak diren aditzetan laguntzailea azaleratuaz (15); eta erabilera iragankor eta iragangaitza, biak dauzkaten aditzetan beti esapide bat eta bera erabili-az (16):

- (15) Temer, *bildur, beldur naiz, cera, da, &c.*

- (16) Sanar, *sendatu, osatu, gueritu, erutsitu.*

Sanar, cobrar la salud, *sendatu, &c.* con las terminaciones de el neutro.

Azpimarra dezadan hemen *DAut*-en ereduaren garrantzia azkenik burutu zuen hiztegiaren. Hitzaurrean zioen, gorago ikusi dugunez, arretaz eta hausnartuaz irakurri zuela, eta esan hori erabat egiaztatuta ageri da *HH*-an, guztiz B-tik aurrerako hiztegiaren.

Une batetik aurrera haren nomenklaturaren hurrenkerari lotua aitzinatzeaz gainera, bertako definizioak eta are adibideak ere baliatu zituen euskaraz adierazpide berezia behar zuten adiera edo esapide berriak erdiesteko (17), gaztelaniazko azalpen txikiak eta zehaztapenak aukeratzeko (18) eta euskarazko definizioak edo ordain perifrastikoak xartzeko (19):

- (17) Por este nombre se entiende por Antonomasia el Santísimo Sacramento del Altar...

DEGOLLACION. (...) Por Antonomasia se dice y entiende por la memoria y celebridad que hace la Iglesia del Martirio del Precursor San Juan Bautista.

EUCCHARISTIA. Acción de gracias. Eucharistía, Sacramento...

Degollación de S. Juan, *Doné Joané burutemana.*

- (18) ETHICA. La parte de la Philosophía que pertenece a las costumbres, y por otro nombre se dice Philosophía moral. Ethica, filosofía moral...
 ALETAS. Se llaman *en los peces* aquellas palas que tienen en los costados, con las quales se mueven hacia la parte que quieren: y se llaman así por la semejanza con las alas de las aves. Aletas, en los pezes...
- (19) DEICIDIO. El homicidio de Christo nuestro Bien... Deicidio, *Christo gure jauna eralletzea, hiltzea.*
 SERAPHIN. Angel del primer Choro (...). Serafín, Angel de el primero y supremo Choro, *hitz onec esan nai du, iracequia, Jaincoaren amodioz sutua, amorezco suac eta garrac dariozcana. Serafiña.*
 Es voz Hebrea, que vale encendido o inflamado, por ser estos Espíritus los más abrasados en el amor de Dios.

Latinak ere beste horrenbeste ziurtatzen digu, zeren eta *DAut*-eko ordainen artean hautatzerakoan, azalpenean baino agertzen ez diren ordain etimologikoak sarritan erantsi eta are hobetsi baitzituen:

- (20) OBSTACULO (...). Viene del Latino *Obstaculum*, que significa esto mismo. Lat. *Obstaculum.*
Inpedimentum. Obex.

4. Hiztegiaren osagaien hurrenkera

Larramendiren egitasmoaren bilakaera ezagutu eta hiztegia ontzen zein data zehatzean eta non aritu zen jakitea, berez interesgarri izateaz gainera, ezinbestekoa da *HH*-az egin dezakegun galderarik handienari erantzuna, behin-behinekoa bedere, bilatzen has-teko: nola egin zuen, alegia.

Orain artean berreraiki ditugun gertakarietatik bi kobratu behar dira: *HH*-ak ziurrenik eskuizkribu bakarra izan zuela, gehienbat hasi eta buka idatzia; eta hiztegiaren gehiengan Larramendik *DAut*-i ia erabat atxikita ziharduela. Nolako eskuizkribua zatekeen irudika ahal dezagun, buruan atxiki behar dugu Larramendik ez zuela fitxarik erabiltzen hiztegiagaiak antolatzeke, lehenengo bi letrak kontuan hartuta (AB, AC, AD...) eraturako orriak baizik (Urgell 1998a: 124-128): orri batek letra bikote bakoitzaz hasitako hitz andanatzkoa biltzeko balio zuen.

4.1. Hurrenkera kronologikoa

Orri haietan *DAut*-eko gaztelaniazko sarrera-burua jasotzearekin batera, bertatik bertara, badirudi iturri hartatik beretik edo haren inguruan aipagarri edo erabilgarri iruditu zitzaion guztia sartu zuela: hasteko, gaztelaniazko azalpen-zehaztapenak (18) eta latinezko ordainak (21), ereduaren kopia edo laburbiltzeak izan ohi baitira; baita etimologiak ere (22), ereduko proposamenen aurka eta maiz haietan oinarrituta egindakoak:

- (21) *Coarctare* «coartar» (bietan). *Coarctatus* «coartado» (bietan). *Ignavus. Iners. Timidus* > *Ignavus, timidus* «cobarde». *Nonnihil pavere* > *Pavere* «cobardear».
- (22) Este nombre de *alabastrites* es Griego; pero creo que lo tomó del Bascuence; porque se le dió esse nombre especialmente al alabastro, especie de vaso, por lo liso y resbaladizo que era. Pues al lugar resbaladizo dezimos en un dialecto *labasturia*, y *labaná* a una cosa que por lisa, es resbaladiza; y el *lambano* Griego se acerca al *labaná* (HH, s.v. *alabastro*). Especie de vaso (...). Hacíanse de la piedra que llamaban *Onyx*, a la qual después por este uso se le dió el nombre de Alabastro, que es el propio de estos vasos, y no significa otra cosa que resbaladizo, o sin asas. Es voz Griega... (DAut, *ib.*).

Baina baliteke orduantxe, hiru osagai nabari hauekin batera, bat-batean burura zetozkion euskal hitzak ere tartekatzea gaztelania eta latinaren artean, DAut-ekin lotuago dauden ordainak behintzat: goraxeago ikusi ditugun definizio eta ordain perifrastikoez gainera (19), ordain zehazgabeak (23), gaztelaniazko hitzen kalkoak edo itzulpenak (24) eta mailegu berriak (25) ere bederen une hartakoak izan litezke:

- (23) Alfaneque, ave de rapiña, *egazti arrapari bat*.
- (24) Petroleo, *arriolioa*.
Pexemuller, pescado, *arraianrea*.
Ventor, perro de caza, *aiztaría* [< *aize* + *eiztari*], *aizeartzaile*.
- (25) Abanino, (...) pedazo de gassa blanca, atravessada en el escote de el jubon, *abaninoa*.
Brocatel, tejido de yerba o cañamo y seda, *brocatela*.

Mailegu berri hauekin batera, berriz, baliteke euretako askoren ondoan proposatzen dituen hitz berriak ere orduantxe asmatu izana:

- (26) Biombo, *biomboá, salesia*.
Sandalia, calzado, *batzola, sandalia*.

Egiazki, HH-aren hitz berriez dakigunaren arabera, iduri du haietako anitz garai honetakoak direla, zeren eta sarritan DAut-eko informazioetik zuzenean baitatuz, bertako definizio zein etimologiatatik:

- (27) Chotacabras, ave nocturna, *aunzedoslea* [< *auntz* + *edosle*]
Esclirótica, túnica córnea de los ojos, *aisalkorra* [< *axal* + *gogor*].
Salsafrás, salsifrás, yerva, *arrautsi bedarra* [< *arri* + *autsi*].
Siligo, *alelcha* [< *ale* + *beltz*].
Sisón, ave, especie de francolín, *auchulunta* [< *auts* + *chulunta* «francolín»].
CHOTACABRAS. (...) así dicha porque de noche mama y chupa a las cabras la leche...
ESCLIRÓTICA. (...) y fue llamada *esclirótica*, que quiere decir Dura.
SAXIFRAGA o SAXIFRAGIA. (...) se les dió este nombre (...) por la virtud que tienen de deshacer y quebrantar la piedra que suele formarse en los riñones.
SILIGO. Simiente negra que...
SISON. (...) especie de francolín, sólo que su color es ceniciento.

Hau onartzen bazait, are errazago onartuko zait, bada, berak menderatzen zuen euskarak eskaintzen zizkionak orduan sartua, hala bere ama-hizkeran ohikoak zirenak, nola urteetan ikasi zuen guztia: *casa* idatzi orduko *echea* ipini zuela (cf. «Cas, casa, *echea*, *ichea*»), alegia. Hiztegiaren oinarritzko bertsioa honela hezurramitu zuela eginez, iturriak noiz eta nola barneratu zituen oraindik zehazteke dugu edo, bestela esanda, liburutatik eta herriaren ahotik jaso zituen hitz eta esapideak non dauden. Zehazten hasteko, hiru faktore hartu behar dira aintzat, gutxienez: ordena kronologikoa, ordena logikoa eta familiakideen arteko lotura.

Baldin eta sartu zituen lehendabiziko osagaiak *DAut*-ekin eta bere euskararekin erlazioatutakoak izan baziren, bere buruaz beste indarririk eskatzen ez zutenak, ondoriozta dezakegu iturrietako datuak beranduagokoak direla, iturri edo datu berriak iritsi ahal edota hiztegiaren aurrera egin ahal egindako eransketak.

HH-ko iturrien emaitzak orain baino hobeto ezagutu arte, gaingiroki baino ezin da hitz egin, jakina. Hartara gabe ere, dena den, hiztegiaren antolakuntzak berak erakusten du eskal ordainetan beluagoko eransketa nahikotxo badirela, lekuz kanpo dauden ordain eta sarrera haiek (9, 10, 11), hain zuzen. Berehala frogatuko dut eransketok, gehienak behinik behin, zirriborroan bertan egindakoak direla, baina lehenik itzul nadin Larramendiren lan egiteko modura.

Ziurrenik liburuko zerrenda bat osatu zukeen, iturri batetik erdietsitako hitz guztiak bertan jasoaz, Añibarrok lan egiten zuen moduan, adibidez (Urgell 1992). Beste horrenbeste egin dezakegu galdeketei buruz, noski, zeren bai baterako, bai besterako koarderno bat, edo orri aske zenbait, erabilgarriagoak baitira inondik ere, hiztegiaren eskuizkribua bera baino.

Gure lehenengo hipotesiaren arabera, beraz, zerrenda gehigarriok beranduago barneratu ziren hiztegiaren. Eta honetan bermatzen gaituzte bildu ahal izan ditudan literatur adibide apurrek:

- (28) Espuma, *aparra*, *bitsa*, *pitsa*, *abuina* (Ax), *haguna* (Lç).
Orillo, en el paño, *ertza*, *albenia* (Ax), *ezpaina* (Lç).
Acreedor, el que tiene que aver, *artzecoduna*, *artzecoduena* (Ax), *hartzeduna* (Lç).
Genio, *manua*, *ancia* (Lç), *ancea* (Ht), *etorquia*.

Nahiz gutxi izan, euskarazko A letraren azterketaren ondorio baino ez, literatur iturriak, Iparraldekoak behinik behin, *HH*-ak izan zituen azkenak edo azkenetakoak direla pentsatzeko bidea ematen dute; baita Axular-Leizarraga-Harriet ordena kronologikoa ezartzeko ere, gainera. Hau ezin hobeto dator Harrietez dakigunarekin: *HH*-aren azken iturri ezaguna da, Larramendik ez baitzuen bertan harenik sartu, bigarren liburukiaren hasiera artekoak (I eta J letrak) bakarrik baizik, gainerakoa *Eranskin*-ean dagoen bitartean (Lakarra 1994: 66-68, Urgell 2001c). Eta, honekin bat, Harriet maiz azken agertzeaz gainera (29a), espero bezala, lekuz kanpoko ordainetako batzuen iturri da (29b), gorago egin dugun hipotesia bermatuaz, alegia, hala-moduzko eransketok, berandukoak izateaz bestalde, eskuizkribuan bertan egindakoak direla:

- (29a) Conversación, *solasa*, *jolasa*, *hizqueta*, *aharanza* (Ht), *goyea* (Ht).
Corregir, *ocartextu*, *utzendu*, *cenatú* (Ht).
Cruel, *cruela*, *odolguíroa*, *biozgorra* (Ht).

- (29b) Avaro, lo mismo que avariento, *jaramaná* (Ht).
Injusto, los mismos [i.e. «injusticia, injusto» sarrerapean emandakoak], y también *baiaduna* (Ht).

4.2. Hurrenkera logikoa

Hurrenkera kronologikoari pareko garrantzia daukan hurrenkera logiko bat gainjartzen zaio, eta honen eraginez datu berriak ez ziren nahitaez sarrera bukaeran erantsi, Harrieten lekukotasun ziurrari esker ezar ditzakegun ondoko irizpideen arabera dagoen lekuan baizik:

a) Ordain bakunak perifrastikoak baino lehenago agertu ohi dira sarreran:

- (30) Antiguamente, *anciña, anchina, aunciña, haraincina* (Ht), *lengó, lenagoco eran*.
Apostar, *apostatú, paramentatu, ispichoñatu* (Ht), *paramena, tema, ispichoña eguin*.
Cazar, *eizatu, ihiztatu* (Ht), *eizean ibilli, eizean atzitu*.
Comprehender, con el entendimiento, *endeqlatú* (Ht), *adimentuaz, ezague-raz isquidatu, ersquidatu*.

b) Familia berekoak (aldaerak, oinarri berekoak...) elkarrekin:

- (31) Capricho, *hisia, burutacinoa, burcoitasuna* (Ht), *burjaira*.
Caprichoso, *hisitia, burcoitsua* (Ht), *burutia, burujairra*.
Corromper, *galquidatu, gaizquidatu, gaizquindu* (Ht), *goastatu*.
Genio, *manua, ancia, ancea* (Ht), *etorquia*.
Elección, *auta, autesa, autacunza* (Ht), *auquera, iracurtza*.

c) Mailegu nabariak bukaeran:

- (32) Desear, *opatu, glostu* (Ht), *deseatu*.
Deseo, *opa, golosquia, autoca* (Ht), *guticia* (Ht), *deseoa, desira*.
Examinar, *billersi, billersitu, billaquindu, icartu* (Ht), *examinatu*.

4.3. Hitz familiaren garrantzia

Hiztegiaren ontze prozesua ulertzeko, ordainen ezker-eskuineko banaketa bezain garrantzizkoa da goitik beherakoa, hitz familian zeharkakoa. Oro har, gaztelaniatzko hitz familia beraren euskal ordainak elkarrekin estuki lotuta daude, gorago ikusi dugunez (4, 5 eta 6). Sistematik ohikoena —baita ezagunena ere— iturrietan aurkitutako oinarritzko ordainak bilduta dauden sarreratik abiatuta, osterantzeko sarrerak betetzeko haien elkartuak eta batez ere eratorriak gauzaraztea da:

- (33) Comarca, *aldiria* (Lç) > *aldiricoa, aldiritarra* «comarcano».
Cobardia, *anua* (Ax), *bildurra* > *anutia* «cobarde», *anutu* «cobardear», *anuti-ro* «cobardemente».

Halere, iturriek ez dute nahitaz lehengai eskaintzen. Honegatik, iturrian bakartuta dauden hitz elkartu edo eratorrietatik erroa erauzi eta eratorri berriak egiteari ere ekin zion (34a), baita «atzeranzko eratorriak» deritzenetakoak ere (34b):

- (34a) Conductor (...), el que guía, *quidaria*, *aitzinquidaria* (EZ) > *aitzinquidatu* «conducir, guiar».
- (34b) *amatigatu* (Lç) «serenado» > *amatigo* «serenidad».
asaldatu (Ax) «alborotar» > *asalda* «alboroto».

Leizarraga eta Axularren adibideek aise ematen dute aditzera, hiztegiaren oinarrizko idazketaren ondokoak balira ere, Larramendik denbora aski izan zuela haien hitzetako erroekin familia osoa hornitzeko, baita urrungo familiakide (35a) eta sinonimoak (35b) osatzeko ere:

- (35a) *halsar* (Lç) «entrañas» > *halsargabetu* «desentrañar», *alsarqui* «assadura».
- (35b) *ahakoa* (Lç) «cognación» (cf. Vulgata *cognatio*) > «parentesco».
albenia (Ax) «borde», «orilla», «orillo, en el paño», «orla», «ruedo, orla».

Honek pentsarazten digu bi iturri hauek amaiera baino nahikoa lehenago txertatuak direla, Larramendi aurreko sarrerak begiratu edota emendatzeko gera zitekeen garai batean. Hauek ez bezala, ordea, Harriet azkar barneratu zuen, antza denez, beharrena edo gertuena baino ez konponduaz. Ondoko adibideetan, urrutiko familiakideak oinarrizko sarreraren osagai guztiak dakartza, Harrietena (edo harenetik eratorria) salbu:

- (36) Capricho, *hisia*, *burutacinoa*, *burcoitasuna* (Ht), *burujaira*.
 Encapricharse, *hisitu*, *burujairatu*, *burutaciñoa artu*.
 Distinguir así [que una cosa no es otra], *banaitu*, *banaitatu*, *berezcatu* (Ht).
 Distinción, *banaita*, *berezca*.
 Indistinción, *banaiteza*.

Are garrantzitsuago, maiztxo berbera gertatzen da hurbilago dauden zenbait familia-kiderekin, hau da, Harrieten ordainen ondorenak dira falta diren bakarrak, gainerakoen artean betetzen duten lekua gorabehera:

- (37) Apostar, *apostatu*, *paramenatu*, *ispichoñatu*, *paramena*, *tema*, *ispichoña* (Ht)
eguin.
 Apuesta, *tema*, *paramena*.
 Arrogancia (...) *arrogancia*, *arrotasuna*, *faca*, *antustea*.
 Arrogante, *arrotia*, *arrutia*, *furfuiatsua* (Ht), *facatia*, *antusteduna*.
 Arrogantemente, *arrotiro*, *arrutiro*, *facatiro*, *antustequiro*.

Alabaina, Harriet ez da honelatsu agertzen den iturri bakarra. Aitzitik, batzuetan familiakideen ordainen artean egon ohi den bana-banako erlazioa hautsi egiten da, eta ordain bat edo batzuk bakartuta agertzen dira, eskuarki (aipatu ditugun hertsapenak tartean ez izatera) sarrera bukaeran:

- (38) Aborrecer, *gorrotatu*, *gaitzetsi*, HIGUINDU, *gorrotoa* (...) *izan*, *idugu*.
 Aborrecimiento, *gorrotoa*, *gaitzerizcoa*, *gaitzereztea*, *gaitzesiera* <gaitze->, IGO-
 RLA.

Alfombra, alhombra, *oñazpicoa*, *oyalpecoa*, CERRIA.

Alfombrar, *oñazpicotu*, *oyalpetu*.

Alfombrado, *oñazpicotua*, *oyalpetua*, *oñazpicoz*, *oyalpez estalia*, *janciá*.

Blando, *beraa*, *biguna*, *samurra*.

Blandura, *beraatasuna*, *biguntasuna*, *samurtasuna*, EMETASUNA, MALGUTASUNA.

Harriet bezalaxe, berandu iritsitako datuak izan daitezke, eta honek berehala dakar gogora Larramendiren harako esan hura: «No salgo vez a estas cercanías que no vuelva con muchas voces que añadir al Diccionario» (1745: xlv). Baliteke, beraz, egoera honetan dauden hitzetako batzuk —ez nahitaz goikoak, jakina— ahozkoak izatea, *Eranskina* hasi aurretik HH-an bertan barneratu ahal izan zituen azkenak, gerokoak hartarako utzi behar izan baitzituen, dakigunez (ik. orain Urgell 2001c).

4.4. Ahozko hitzen lekukotasuna

Hauxe izan liteke, bada, ahozko ekarriari kokalekuaren aldetik etekinen bat ateratzeko ordua. Sarrera tolesgabe bat, *rana*, hitz berririk izateko perilik ez duena harturik (39), honaino ezarri ditugun irizpideen arabera, *iguela* dateke Larramendiren hizkerako ordaina eta gainerakoak oro ahozkoak, hemen edo han entzunak, liburuetaoak ez baitira, dakigularik. Haien sar-ordena desitxuratuta egon liteke, bidenabar, *inguela* hurrengo familiakidearen alde-aldean jartzearen:

- (39) *Rana*, *iguela*, *inguela* [G-bet ap. OEH, s.v. *igel*], *zarrapoa* [A, GN «sapo», ap. Mitxelena 1970: 86], *ugarayoa* [B-ber ap. Azk].

Mariposa sarrera osoagoa da: ahozkoak diruditenak literaturatiko baten aurrean daude eta, Azkuek bermatzen duen bezala, Larramendiren jaioterrikoaren ondoren:

- (40) *Mariposa*, *inguma* [G-and-ern-ori-us ap. Azk], *chiqueta* [G?; cf. Azk: «(G-and), trozos de leña delgada...»], *chirita* [G?; cf. Azk: «(G-don-etx), pajarita, aguzanieves»], *micheletea* [B ap. Azk], *ulifarfalla* (Ax?).

Orain artean ulerkera kronologikoa hobetsi badugu ere, *rana* eta *mariposa* sarrerak hartaz bestela uler daitezke, noren datuak diren ez, nongoak diren begiratze hutsaz. Ikuspegi honetatik, beharbada Axular, Leizarraga eta Harriet ez dira atzen lekuan ageri besteak baino beranduagoko iturriak direlako, Iparraldekoak direlako baizik. Nahikoa da gorago ezarri ditugun hertsapenei beste bat gaineratzea: euskalkien ordena, G, B, L ordena, alegia. Izan ere, hauxe da bestelako sarreretan ageri-agerian agintzen duen ordena:

- (41) *Clavo*, *iltzea*, *ultzea*, *itzea*.
(En ningún) lugar, *iñon ere*, *iñon bere*, *nihon ere*.
(Es a) saber, conviene a saber, *esan nai det*, *gura dot*, *erran nai du*.

Laburbilduta, neologismoak (mailegu eta hitz berriak), glosak, etimologiak eta Larramendiren euskarako hitz eta esapideak, lau multzo hauek gehienbat lehen unean bertan barneratuta dirudite. Gainerakoak, aldiz, hiztegia ondu bitartean edota azkena eman aurretik egindako eransketak dirateke, lehen osagai horien ondoan agertzen baitira eskuarki, nahiz haien arteko hurrenkera kronologiaz bestelako hertsapenek ere agindu: oraingoz, ordainaren izaera (bakuna vs perifrastikoa, jatorrizkoa vs mailegua), fami-

liakidetasuna eta euskalkia ezarri ahal izan ditugu. Edonola ere, iturri ezberdinetako datu hauek etengabe erdiesten zituenez, antza, batzuk astiro erabili zituen, ahaleginean hiztegiaren hutsuneak (familiakideak, sinonimoak) haiekin edo haietatik ateratako elkartu-eratorriekin behar adina hornitzeko; azken ordukoak, berriz, doi-doi jaso zituen, gehiago gabe, edo *Erans*-erako utzi.

Historiografiako bigarren mailako gaia eman balezake ere, *HH*-an murgiltzeko izan ohi dugun ziurtasunik ezak oinarritzko gai bilakarazten du noiz, non eta batez ere nola izan zen ondua ahalik zehatzena jakitea. Lerro hauen bitartez ikerbide zenbait irekitzea lortuko baldin banu, omendua omentzeaz eta interesatzeaz gainera, hainbestez De Rijk irakaslearekin daukadan zor handia gutxitua bederen litzateke.

Bibliografia

- Altuna, P., 1967, «Larramendiren iztegi berria», *Euskera* 12, 139-300.
- , 1992, «Aita Larramendiren bizitza», in Lakarra (arg.) 1992a, 3-26.
- Ibar, 1935, *Genio y Lengua*, Tolosa.
- Lakarra, J. A., 1985, «Larramendiren hiztegi gintzaren inguruan», *ASJU* 19: 1, 9-50.
- , 1991, «Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi», in Lakarra & Ruiz Arzalluz (arg.), I, 217-258.
- , 1992a, (arg.), *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoingo Udala, etab., Andoain.
- , 1992b, «Larramendirekin aurreko hiztegi gintzaren historiak: aztergai eta gogoeta», in Lakarra (arg.) 1992a, 279-312.
- , 1993, *XVIII. mendeko hiztegi gintzaren etorkiez*, doktorego tesi argitaragabea, EHU, Gasteiz.
- , 1994, «Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)», *ASJU* 28: 1, 1-178.
- , & Ruiz Arzalluz, I., (arg.), 1991, *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, (*ASJU*-ren Gehigarriak 14), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- Larramendi, M., 1728, *De la antigüedad y universalidad del Bascuense en España: de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas Lenguas, Demonstración previa al Arte que se dará a luz desta Lengua*, Salamanca. Ediciones Vascas, Bilbo, 1978.
- , 1729, *El Imposible Vencido. Arte de la Lengua Bascongada*, Salamanca. Arg. faksimilea, Hordago, Donostia, 1979.
- , 1745, *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuense y Latin* (2 lib.), San Sebastián. Arg. faksimilea, Txertoa, Donostia, 1984.
- , [c. 1764], *Corografía de Guipúzcoa*, J. I. Tellechea Idigorasen arg., Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia, 1969.
- , [c. 1764], *Autobiografía y otros escritos*, J. I. Tellechea Idigorasen arg., Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia, 1973.
- Mitxelena, K., [1959], «La obra del P. Manuel de Larramendi (1690-1766)», Orain *SHLV* II, 900-912.
- , 1960, *Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madrid.
- , [1961], «Euskal iztegi gilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan», Orain *SHLVI*, 361-372.
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbao.
- , [1983a], «Mendiburu eta Larramendi», *Euskera* 28: 1. Orain *SHLVII*, 912-915.
- , [1983b], «Euskara eta euskararekiko ikerlanak (1700-1880)», *Eusko Ikaskuntzaren IX. Kongresoa*, Bilbo. Orain *SHLVII*, 948-964.
- , 1984, «Aurkezpena» in I. Sarasola, *Hauta-lanerako euskal hiztegia*, GAK, Donostia.

- Pagola, R. M., 1992, «Larramendi eta dialektologia», in Lakarra (arg.), 1992a, 247-265.
- Ramos, E., 1994, «Consideraciones sobre el léxico pretendidamente vasco de la *Notitia*», in Euskaltzaindia, *Oihenarten Laugarren Mendeurrena*, Iker-8, Bilbo, 103-104.
- Tellechea-Idigoras, J. I., ikus Larramendi.
- Tovar, A., 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Alianza, Madrid.
- Urgell, B., 1992, «Martin Harriet Añibarroengan», *ASJU* 26: 1, 221-258.
- , 1998a, «*Hiztegi Hirukoitza* eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (I): oinarritzko ezaugarri zenbait», *ASJU* 31.
- , 1998b, «*Hiztegi Hirukoitza* eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (II): sarreraren edukia», *ASJU* 31.
- , 1999, «*Hiztegi Hirukoitza* eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (III): Gaztelania», *ASJU*.
- , 2000, *Hiztegi Hirukoitza*-ren osagaiez, doktorego tesia, EHU, Gasteiz.
- , 2001a, «El *Diccionario de Autoridades* de la Academia Española y el *Diccionario Trilingüe del castellano, bascuence y latín* (1745) del P. Larramendi», *II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, Arco/Libros, Madril, 907-918.
- , 2001b, «Etimología y creación léxica en el diccionario vasco del P. Larramendi (1745)», *III Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística* (2001eko otsaila), Vigoko Unibertsitatea (agiritan ateratzear).
- , 2001c, *Larramendiren Eranskina: saio bat hiztegi gintzaren testukritikaz*, *ASJU* 35: 2 (kalera-tzear).
- , 2002a, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren iturriak*, *ASJU*-ren Gehigarriak (prestaketan).
- , 2002b, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren hitz sorbideak*, *ASJU*-ren Gehigarriak (prestaketan).
- Villasante, L., 1979, *Historia de la Literatura Vasca*, 2, arg., Aranzazu, Burgos.